

ДО ПИТАННЯ ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ МОВИ-СИСТЕМИ ТА МОВИ-СТАНДАРТУ (на матеріалі мов штокавського ареалу)

Мова як система підлягає лінгвістичним, а мова як стандарт — соціолінгвістичним закономірностям. У цій дихотомії штокавська система має можливість для реалізації в чотирьох стандартах: сербському, хорватському, боснійському та чорногорському. Відмінності між ними виявляються на всіх мовних рівнях і релевантні особливостям у культурі, вірі, ментальності, а отже, зумовлені соціолінгвістичними чинниками.

Ключові слова: мова-система, мова-стандарт, штокавські мови, соціолінгвістичні закономірності, культура, ментальність.

Розвиток теорії мови та дослідження соціолінгвістики виявили різноманітність форм існування мовної дійсності та функціонування мови, що пов'язане з розмежуванням мови як системи та мови як стандарту¹. З цими поняттями неминуче стикаємося, розглядаючи чинники, що впливають на розвиток мови, зокрема загальнолітературної. При цьому, як правило, береться до уваги зв'язок історії мови з історією суспільства та цивілізації, оскільки «звичаї нації відбиваються на її мові, а власне мова... значною мірою формує націю»². Мова як основний код фіксує всі глобальні історичні потрясіння, які переживає народ, носій цієї мови, вони впливають на неї, визначають її кордони, взаємодію з іншими мовами, особливості мовної норми. Не порушуючи внутрішньої системи мови³, усі ці фактори неодмінно позначаються на мовному стандарті. У пропонованій розвідці спробуємо з'ясувати на прикладі мовної ситуації, що склалася на теренах поширення колишньої сербсько-хорватської (хорватсько-сербської) мови співвідношення мови-системи та мови-стандарту.

Лінгвістичний склад сучасного південнослов'янського регіону, до якого традиційно входили болгарська, сербсько-хорватська, словенська мови, після Другої світової війни туди було долучено і македонську⁴, наприкінці ХХ ст. зазнав істотних змін. Ідеться про розпад найпоширенішої з південнослов'янських мов — сербсько-хорватської, якою користувалися як офіційною чотири етноси — серби, хорвати, мусульмани-босняки та чорногорці, які ще недавно проживали в державі, що називалась Югославією. Сьогодні вона розділена на самостійні держави — Сербію і Чорногорію, Хорватію, Боснію та Герцеговину, а також Македонію (з македонською мовою) та Словенію (зі словенською мо-

¹ Стандарт розуміємо як стан розвитку мови, співвідносний з мовною формацією (наприклад, національною), яку розглядаємо як єдине ціле (Барнет В. Языковая норма в социальной коммуникации // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. — М., 1976. — С. 58).

² Sosir F. de. Opšta lingvistika. — Beograd, 1977. — S. 149.

³ Ibid. — S. 151.

⁴ До уваги не беруться мови, які не мають статусу загальнолітературних.

вою). Генетично колишня сербсько-хорватська мова становить сукупність трьох основних діалектів — штокавського, чакавського та кайкавського (деякі лінгвісти в межах штокавського виділяють ще призренсько-тимоцький діалект, поширений у Сербії⁵). Штокавцями є серби, чорногорці, мусульмани-босняки та частина хорватів, чакавцями та кайкавцями — решта хорватів. У Хорватії поширені всі три діалекти, а решту держав об'єднує один діалект — штокавський. Надзвичайно складною в зазначеному регіоні є й історія писемності та літературної мови⁶.

Об'єднана сербсько-хорватська як загальнолітературна (стандартизована) мова ґрунтується на штокавській діасистемі діалектів⁷ (штокавиця має тривалі традиції розвитку і в сербів, і в хорватів, і в босняків, і в чорногорців, але основою літературної мови для всіх цих народів стала у ХІХ ст. завдяки зусиллям Людевита Гаю, Вука Караджича та інших діячів національного відродження південних слов'ян). Ця діасистема, а також зазначені інші територіальні діалекти становлять перший ярус, генеалогічну основу мови, територіальну мову як сукупність усіх діалектів. Верхній ярус — стандартизована загальнолітературна мова — також ґрунтується на штокавській діасистемі, яка водночас охоплює всі три діалектні простори системи⁸. Перший ярус системи у соціолінгвістичному плані не викликає дискусій і сприймається як об'єктивно зумовлена дійсність, верхньому ж властиві конфліктні ситуації, більше того, власне на цьому рівні протягом двох століть здебільшого реалізується мовна політика. Цей ярус привертає постійну увагу вчених-лінгвістів, письменників та культурних діячів, які беруть активну участь у здійсненні мовної політики в регіоні⁹.

⁵ Hrvatski opći leksikon.— Zagreb, 1996.— S. 1010.

⁶ Кожний із згаданих діалектів виступав та виступає як літературна мова: витоки чакавиці сягають ХІІ–ХІІІ ст., після деякої перерви в розвитку вона знову відроджується як регіональна літературна мова хорватів у ХХ ст. і співіснує з сербсько-хорватською, яка виступає як загальна літературна; літературна кайкавиця функціонує з ХV–ХVІ ст. до другої половини ХІХ ст., а в ХХ ст. знову відроджується у хорватів як регіональна літературна мова.

⁷ Під діасистемою, за Д. Шкіляном, ми розуміємо групу споріднених діалектів (*Škiljan D. Pogled u lingvistiku.*— Zagreb, 1985.— S. 136).

⁸ Дуличенко А. Сербский, хорватский, боснийский, черногорский: распад «договорного» языка // *Jezici kao kulturni identiteti.*— Cetinje, 1998.— S. 51.

⁹ Вже з 1964 р. деякі югославські мовознавці вказували на існування відмінностей у сербсько-хорватській літературній мові, називаючи їх варіантами, відзначали їхнє взаємовідношення й статус з погляду лінгвістичного, комунікативного та юридичного (*Pranjić K. Zakonski prijedlog: četiri jezika // Jezik.*— Zagreb, 1968–1969.— Br. 1.— S. 4–6). Однак, на нашу думку, при цьому недостатньо уваги приділялось іншим реалізаціям сербсько-хорватської мови — боснійсько-герцеговинській та чорногорській. Об'єднана сербсько-хорватська мова як літературна з часу своєї появи використовувалась у трьох різних попередньо сформованих культурно-релігійних середовищах — православному, католицькому й мусульманському та на теренах різних багатонаціональних держав: сербської (після тривалого часу турецького панування 1829 р. з'явилось Сербське князівство), Австрійської, а згодом Австро-Угорської королівства і входила до складу монархії), а також Оттоманської держави (Боснія та Герцеговина до 1876 р., тобто до анексії Австро-Угорщиною, залишалась під турецьким пануванням). Лише частина Чорногорії тривалий час зберігала незалежність. Тому не дивно, що кожний з регіонів мав свої мовні особливості. Створення після Першої світової війни Королівства сербів, хорватів та словенців повинно було б сприяти інтеграції цих народів. Накреслена свого часу мовознавцями спільна система мови повинна б функціонувати на територіях поширення різних діалектів завдяки гнучкій мовній нормі, викристалізувавши кілька стандартів, які окреслювались як варіанти (*Cichońska M. Kształtowanie się norm? literackiego języka serbskiego, chorwackiego i bośniackiego // Język wobec przemian kulturz.*— Katowice, 1997.— S. 41). Однак через визнання чи невизнання цих варіантів постійно виникали конфлікти. З кінця ХІХ ст. мова сербів та хорватів, а також боснійських мусульман та чорногорців як єдина спільна і тоді, і пізніше викликала багато антагонізмів.

Як літературна мова чотирьох етносів сербсько-хорватська мова в останній період свого існування офіційно виступала в двох різновидах: західному (загребському) та східному (белградському)¹⁰. На статус такого різновиду певний час претендувала і мова боснійсько-герцеговинського регіону¹¹, однак питання його визнання не було вирішене позитивно. Лише з утворенням незалежних держав, зокрема Хорватії, Боснії та Герцеговини, рівноправними було визнано сербську, хорватську, боснійську мови (це засвідчено підписами на офіційних документах у Дейтоні (США) керівниками Югославії та зазначених вище держав, а також представниками США та ЄС 1995 р.). Останнім часом обговорюється питання отримання окремого статусу мови Чорногорії і надання їй назви чорногорська¹². У регіоні повертається до життя звична для Європи етно-мовна практика — співвідносність етноніма та лінгвоніма: серби — сербська мова,

¹⁰ Поділ сербсько-хорватської мови на сербський та хорватський варіанти — в теоретичному плані достатньо розроблена тема. Вона окреслила розвиток сербської та хорватської наукової думки протягом останніх 30 років (*Radovanović M. Linguistics Theory and Sociolinguistics in Yugoslavia // Intern. Journ. of the Sociology of Language.*— Berlin ; New York ; Amsterdam, 1983.— P. 44, 55–69; *Radovanović M. Sociologie und Politik // Sociologie und Politik in den Sprachen Europas.*— München, 1975.— S. 289–293; *Pranjić K. Op. cit.*— S. 4–6), а також була сферою інтересів лінгвістів за межами колишньої Югославії (*Girke W., Jachnow H. Theoretische Linguistics in Ost Europa.*— Tübingen, 1976.— 212 s.; *Patridge M. Serbo-Croat Practical Grammar and Reader.*— Beograd, 1972.— 420 s.; *Дмитриев П. А. Некоторые особенности функционирования вариантной лексики сербохорватского/ хорватосербского литературного языка в периодической печати СР Сербии и СР Хорватии // Функционирование славянских литературных языков в социалистическом обществе.*— М., 1988.— С. 225–255). Відомо і те, що сербсько-хорватська мова, яка утвердилась завдяки діяльності Вука Караджича та його послідовників у Сербії та Хорватії наприкінці XIX ст., на території колишньої Югославії функціонувала в двох варіантах, які, в свою чергу, мали декілька перехідних реалізацій (у Чорногорії, Воеводині, Боснії та Герцеговині) (*Дмитриев П. А. Знач. праця.*— С. 226). Від початків вивчення феномена літературно-мовної варіантності полінаціональних мов дослідники звертали увагу на випадки появи варіантів у таких мовах, як англійська (британський та американський), португальська та австралійський різновид, німецька (австрійський, швейцарський та німецький), португальська (бразильський та континентальний), іспанська (південноамериканський та піренейський) (*Жлуктенко Ю. Теория национальных вариантов языка // Варианты полинациональных литературных языков.*— Киев, 1981.— С. 5–19; *Ivić P. O jeziku nekadašnjem i sadašnjem.*— Beograd, 1990.— S. 321–329). Визначалися також особливості функціонування варіантів сербсько-хорватської мови. Деякі вчені вбачали ці особливості в тому, що народи, які користувалися варіантами, проживали в межах однієї держави (*Ivić P. O jeziku nekadašnjem i sadašnjem.*— S. 321–329). Наявність інших відмінних рис пояснювалась тим, що варіанти сербсько-хорватської мови з'явилися не в результаті трансплантації, тобто експансії сформованої літературної мови з однієї держави до іншої (*Домашнев А. Национальный вариант литературного языка // Типология сходств и различий близкородственных языков.*— Кишинев, 1976.— С. 18), а існували поряд у процесі формування спільної літературної мови, генетично розвинувшись одночасно, незалежно та паралельно (*Степанов Г. Объективные и субъективные критерии определения понятия «вариант языка» // Типология сходств и различий близкородственных языков.*— Кишинев, 1976.— С. 12). Обидва варіанти виникли не в процесі варіантного поділу, а існували ще до формування спільного мовного стандарту. Наближаючись один до одного і злившись врешті в одну літературну мову, вони не втратили своєї індивідуальності (*Šipka M. Varijante u srpskohrvatskom standardnom jeziku // Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku.*— Novi Sad, 1993.— S. 85). Між ними не було ієрархічного поділу (*Hill P. Remarks on the concepts of standard language and dialect // Standard language in the Slavic Word.*— München, 1988.— S. 28). Щодо цього нам залишається лише уточнити, що літературні мови хорватів і сербів формувались як дві окремі і лише згодом стали варіантами договірної сербсько-хорватської.

¹¹ З'ясуванню цього питання у 1973 р. було присвячено нараду в м. Мостарі, у якій взяли участь понад 300 мовознавців, працівників просвіти та суспільно-політичних організацій з усієї Югославії (*Mostarsko savjetovanje o književnom jeziku.*— Sarajevo, 1974.— 220 s.).

¹² Чорногорський пен-клуб 1994 р. прийняв Декларацію про конституційне становище чорногорської мови, де він пропонує, щоб у Конституції Республіки мова її мешканців називалась чорногорською (*Stanje i problemi crnogorskog jezika // Doclea.*— Podgorica, 1994.— S. 38–39).

хорвати — хорватська, босняки — боснійська, чорногорці — чорногорська¹³.

Отже, на терені поширення колишньої сербсько-хорватської мови з'явилися чотири мови. Усі вони успадкували від колишньої сербсько-хорватської генетичну співвідносність з діалектами та говірками штокавського ареалу, однак із соціолінгвістичного погляду є самостійними, кваліфікуються як літературні, ними створюється художня література, ведеться викладання в школах та у вищих навчальних закладах, транслюються радіо- й телепередачі, виходять періодичні видання. Однак умови та фактори їхнього розвитку, тенденції формування, літературні традиції, впливи поряд з тими спільними моментами, які сприяли за певних об'єктивних умов мовному зближенню, все ж мають більше особливого, відмінного, що спричинює їхнє віддалення.

Незважаючи на це, поділ сербсько-хорватської мови на чотири літературно-мовні стандарти як процес цілком природний, закономірний, підготований усім попереднім періодом розвитку мови, викликає багато запитань, пов'язаних із закономірностями мовної системи та мовного стандарту. Щодо цього спалахують численні дискусії мовознавців. Усе коло проблем фактично обертається навколо таких діаметрально протилежних положень: 1) говірки, якими розмовляють серби, хорвати, босняки та чорногорці, належать до однієї діасистеми, за генетичними критеріями вони творять одну мову; 2) у мові, якою розмовляють серби, хорвати, босняки та чорногорці, завжди існували лінгвістичні передумови для виділення кількох літературно-мовних стандартів. У наш час склалися об'єктивні соціолінгвістичні умови для функціонування чотирьох таких стандартів.

Два перші твердження обов'язково вимагають з'ясування третього: щоб знайти своє остаточне місце в науковому контексті, мовна ситуація на теренах колишнього сербсько-хорватського ареалу вимагає диференціації мови як системи і мови як стандарту.

У мові-системі одиниці та факти як її елементи взаємно визначають один одного і взаємопов'язані один з одним¹⁴, співвідносяться у вигляді ієрархії рівнів¹⁵. Для одиниць кожного рівня — фонологічного, морфологічного, лексичного чи синтаксичного, з одного боку, характерний набір властивостей та якостей, що відрізняють їх від одиниць інших рівнів, а з другого — вони мають такі риси, які пов'язують їх з одиницями решти рівнів¹⁶ (властиво це — структура мови¹⁷, тобто внутрішні відношення в системі мови між її складовими частинами).

Розглядаючи дихотомію «мова-система — мова-стандарт» з позицій структурної лінгвістики як закрити організації, представимо систему як М, а стандарт як С. У цій дихотомії М не дорівнює С, але М без С немає, і навпаки — С не існує без М. Система тут виконує функцію правила, лінгвістичної норми. Ця упорядкована, послідовна, самодостатня (система нічого не приймає ззовні) і са-

¹³ До створення об'єднаної сербсько-хорватської мови існував однокомпонентний лінгвонім, після об'єднання — двокомпонентний типу *hrvatski ili srpski jezik*, а також *srpsko-hrvatski*, у XX ст. поширився лінгвонім *srpskohrvatski / hrvatskosrpski*. Лінгвонімічна невпорядкованість попереднього періоду відбивала різні погляди на стан і долю загальнолітературної мови. У звичному для нас двокомпонентному лінгвонімі відображено назви лише двох етносів — сербів і хорватів; що ж до чорногорців та мусульман-босняків, то вони повинні були вкладати у двокомпонентний лінгвонім не етнічний, а соціально-культурний зміст, що певною мірою посилювало у них комплекс і мовної, і етнічної неповноцінності.

¹⁴ *Sosir F. de. Op. cit. — S. 182.*

¹⁵ *Солнцев В. М. О понятии уровня языковой структуры // Вопр. языкознания. — 1972. — № 3. — С. 18.*

¹⁶ *Маслов Ю. С. Об основных промежуточных ярусах в структуре языка // Там же. — 1968. — № 4. — С. 20.*

¹⁷ Ф. де Соссюр ніколи не користувався терміном «структура». Він уживав щодо мови та її організації термін «система». Термін «структура» в мовознавчу науку ввели представники Празького лінгвістичного гуртка, позначивши ним внутрішні відношення в системі мови між її складовими елементами (*Семчинський С. В. Загальне мовознавство. — К., 1988. — 328 с.*).

морегулююча інституція у лексичному плані не має поділу на власні чи чужі слова. Запозичення як таке не є фактом діяльності даної інституції, оскільки воно спричинене не нею, а діяльністю носіїв цієї системи.

Мова-стандарт як упорядкована одиниця (самостійною вона стає тоді, коли віддаляється від власної системи і стає від неї незалежною) має цілком протилежні властивості. У мові-стандарті спостерігаються і недостатності, і надлишкові явища, і варіанти, і винятки, в ній відображаються історія, культура, традиції, національна приналежність носіїв, вона містить діалектизми, локалізми, архаїзми та історизми. Кожне з цих двох понять — система і стандарт — підпорядковуються власним закономірностям, кожному з них притаманні свої правила й норми. Мова як система підлягає лінгвістичним, а мова як стандарт — соціолінгвістичним закономірностям. Мова як система зазнає впливу і лінгвістичних (внутрішньолінгвістичних) факторів, а мова як стандарт зазнає впливу і лінгвістичних, і нелінгвістичних чинників. Для мови як системи її оцінка індивідом не має жодного значення. Історична, культурна, національна ідентичність мови не утверджується і не підтверджується нею як системою, це функція стандарту. Отже, історія, література, культура, релігія та політика як фактори, що позначаються на мові, перебувають у сфері діяльності лише мови-стандарту та відображаються в останній. Вони не втручаються у мову-систему. Ці фактори існують, з одного боку, самостійно в самих цих категоріях, а з другого — у мові-стандарті, на який впливають. Особливо дієвими вони стають під впливом політичних чинників.

Система і стандарт взаємозумовлені та взаємопов'язані, але іноді між ними можуть відбуватися зіткнення, зокрема тоді, коли стандарт обирає мовні елементи чи мовні рішення, що суперечать системі. Наприклад, у хорватському стандарті можливі випадки, коли замість слів *gramžljiv*, *stežljiv* (за правилом, пов'язаним з асиміляцією за місцем творення, зубні *s* і *z* змінюються на палатальні *š* і *ž* перед *lj*, *nj* на межі основа / суфікс; отже, *s*, *z* + *lj*, *nj* = *šlj*, *žlj*, *šnj*, *žnj*: *bojažljiv*, *brižljiv*, *pažljiv*, *podnošljiv*, *snošljiv*) уживаються *gramzljiv*, *stezljiv* (замість фузії використано аглютинацію), що суперечить правилам системи. Однак, щоб не створювати напружень і зіткнень з мовною системою, стандарт обирає на мовному рівні такі рішення, які б їй не суперечили. Наприклад, у хорватському стандарті наведене морфофонологічне¹⁸ правило не застосовується в дієсловах (та похідних від них), де сполучення *nj* утворилося заміною *n* — *nj* перед суфіксом *-jeti* (де *je* походить з *ě*: *bjesnjeti*, *kasnjeti*; у цих дієсловах не відбувається ні йотації, ні асиміляції за місцем творення; у дієсловах із суфіксом *-jeti* йотація взагалі не відбувається: *bdjeti*, *nijemjeti*, *osijedjeti*, *ožednjeti*, *oživjeti*; це підтверджує аглютинативний характер морфофоном *lj*, *nj*, які треба відрізняти від фонем *lj*, *nj*¹⁹).

Якщо розглядати систему як сукупність форм існування її елементів, кожний мовний стандарт (національний мовний стандарт), який виник на її основі, має практично однаковий репертуар (парадигму) соціально та функціонально диференційованих елементів, характерних для його розвитку. При поєднанні елементів соціальної та функціональної диференціації мови з використанням наявних у ній елементів її внутрішньої системи єдина система — у нашому випадку це яскраво видно на прикладі штокавської системи — розпадеться на ряд стандартів (див. рис. 1).

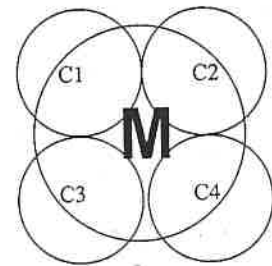

Рис. 1

¹⁸ Такі випадки, слідом за Й. Силичем, вважаємо фонологічною відмінністю в морфологічному плані й через це, як і згаданий автор, використовуємо термін «морфофонологія» (Silić J. Hrvatski jezik 2.— Zagreb, 1998.— S. 8–9; Silić J. Hrvatski jezik kao sustav i kao standard // Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika.— Zagreb, 1999.— S. 242).

¹⁹ Barić E., Hudeček L. i dr. Hrvatski jezični savjetnik.— Zagreb, 1999.— S. 45.

Таки
структу
ділення
нійська
дартами
утвердж
Відмінн
ської си
левантн
має пот
стандар
кій, хор
узусі (в
Вив
ціально
лінгвіст
До в
нальних
ред нер
структу
ного, гр
Пон
матичні
клітини
тенційн
як фоне
фонема
ни. Це
При
глухост
серед п
система
отримає
ва — st
сербськ
ській м
відають
свої м'я
вважати
ської м
як алоф
чені м'я
На р
виборо
не суф
стандар
чення м
статі: g

²⁰ Ka
S. 28–29.

²¹ Ва
значення

²² Ва

ISSN 002

Таким чином, у плані соціально-функціонального використання фонду структурних елементів ця система має певні відмінності, які й спричинили виділення в її межах кількох стандартів. У цьому плані хорватська, сербська, боснійська та чорногорська мови мають усе для того, щоб стати самостійними стандартами в межах штокавської системи, мати свою назву, власні норми, які утверджуються й виходять передусім з мови-стандарту, а не з мови-системи. Відмінності між мовами-стандартами, що утворилися на основі єдиної штокавської системи, не штучні, а реальні і в соціолінгвістичному плані абсолютно релевантні. Ні чорногорцям, ні сербам, ні хорватам, ні мусульманам-боснякам немає потреби видумувати мовні відмінності, щоб довести своє право на власний стандарт. Вони його вже отримали в самій специфічній чорногорській, сербській, хорватській, боснійській субстанціях штокавської системи і в літературі, і в узусі (використанні).

Вивчення варіантів штокавської системи на рівні стандартів, тобто її соціально-функціональних складників, доцільно проводити з урахуванням ряду лінгвістичних, соціолінгвістичних та екстралінгвістичних факторів.

До власне лінгвістичних чинників, які створили передумови для субстанціональних відмінностей між штокавськими стандартами, можна віднести насамперед нерівномірність або неоднаковість розвитку деяких процесів внутрішньої структури мови. Це може стосуватися всіх мовних рівнів — фонетичного, лексичного, граматичного (включаючи словотвір), але найбільшою мірою фонетичного.

Поняття системи включає і потенційні мовні явища. Це означає, що у фонематичній підсистемі можуть існувати так звані «порожні» місця чи «порожні клітини», які за відповідних умов заповнюються потенційними фонемами. Потенційні фонемати слід розуміти не як імовірні сукупності диференційних ознак, а як фонемати, які могли б існувати в даній системі, не порушуючи її основ. Отже, у фонематичну систему мови можуть входити і фонемати, і їхні варіанти — алофони. Це можна проілюструвати на системі приголосних.

Приголосні сербської чи хорватської мов, виходячи з їхньої дзвінкості або глухості, поділяються на пари, для *b* парою виступає *p*, для *d* — *t*, для *g* — *k*, для *s* серед приголосних пари немає. Однак, виходячи з концепції Р. Катичича, що система є мережею відносин, а структура — заповненою мережею відносин²⁰, отримуємо пару і для *s*, якщо розглядатимемо фонему *s* в позиції *stric ga* (вимова — *stridzga*). Мовна ситуація, що склалась на теренах поширення колишньої сербсько-хорватської мови, повністю підтверджує вказану тезу. У чорногорській мові-стандарті, наприклад, праслов'янським сполученням *dj, tj, zj, sj* відповідають *đ, ć, ź, š*²¹ (*devojka, ćerati, ženica, šenica*). Отже, тверді *dž, ć, ź, š* мають свої м'які відповідники *đ, ć, ź, š*, через що структуру чорногорської мови можна вважати заповненою, на відміну від структури сербської, хорватської чи боснійської мов, які, наприклад, фонем *ž, š* не мають, однак ці звуки представлені в них як алофони у відповідних позиціях, і штокавській мовній системі загалом зазначені м'які приголосні властиві.

На рівні словотвору особливості того чи іншого стандарту також пов'язані з вибором певних засобів із системи. Наприклад, у межах штокавської системи існує суфікс *-če* для творення слів з демінутивним значенням. У хорватському стандарті цей суфікс використовується лише для творення демінутивів на позначення маленьких живих істот. Суфікс тут фактично служить для нейтралізації статі: *gušče* (гусеня), *djevojče* (дівча)²². У сербському стандарті цей суфікс вико-

²⁰ Katičić R. Od temelja jezikoslovlja // Katičić R. Novi jezikoslovni ogledi.— Zagreb, 1971.— S. 28–29.

²¹ Вони кодифіковані як самостійні графеми в правописі чорногорської мови для позначення існуючих у ній фонем (Nikčević V. Crnogorski pravopis.— Cetinje, 1997.— 468 s.).

²² Brozović D. Gramatičke značajke hrvatskoga jezika // Jezik.— Zagreb, 1977.— N 4.— S. 134.

власні чи чужі дії, оскільки во-

стає тоді, коли є цілком протилежності, і надлишкультура, традиції, локалізми, стандарт — підпорядкованні своїм правилам — соціолінгвістичних впливів і лінгвістичних індивідуальностей мови не стандарту. Отже, позначаються відображаються, з одного боку стандарті, на який їх чинників.

іноді між ними виграє мовні елементи хорватському за правилом, позначаються на палатальні *nj, žnj* : *bojažljiv, v* (замість фузії *vn*). Однак, щоб не виграє на мовні елементи хорватському стандарту в дієсловах (та перед суфіксом *-če* виступає ні йотація йотація взагалі підтверджує агломераційний фонем *lj, nj*¹⁹.

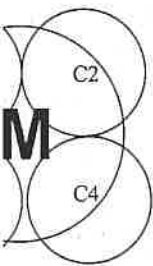

рис. 1

власні в морфології (морфофонологія) став і kao standard // S. 45.

тво, 2002, № 2–3

ристовується для творення демінутивів, що є назвами речей: *прслуче, ормарче, столче* (хорватські відповідники *prslučić, ormarić, stolčić*).

На рівні морфології хорватський стандарт обирає форми II майбутнього часу лише для дієслів недоконаного виду. Для дієслів доконаного виду, згідно з нормою, у даному значенні вживається форма теперішнього часу²³: *Ako dopustiš jedomu, morat ćeš svakomu*. Сербський стандарт використовує форми II майбутнього часу для дієслів незалежно від їхнього виду²⁴: *Ako budeš дозволио jednom, мораћеш сваком*.

До соціолінгвістичних факторів, які впливають на диференціацію стандартів, можна віднести відмінності в свого роду наднаціональному койне, яке характеризує найпоширеніші особливості мовлення культурного серба, хорвата, босняка чи чорногорця. У галузі фонетичної та фонологічної систем це може бути, наприклад, частота вживання звука *h*: у боснійській уживання звука *h* найчастотніше, трохи менш частотне в хорватській та чорногорській або його майже послідовна заміна іншими звуками — у сербській (за існування єдиного сербсько-хорватського стандарту згадані відхилення, пов'язані з уживанням *h*, вважалися відступом від академічної норми, регіональними чи діалектними формами).

До екстралінгвістичних факторів належить утворення окремих держав на територіях колишньої Югославії, створення у зв'язку з цим незалежних форм суспільної свідомості й утвердження в свідомості мовців тенденції до становлення окремих мовних стандартів.

Визначаючи ступінь дії кожного з трьох факторів (лінгвістичного, соціолінгвістичного, екстралінгвістичного), виділимо найсуттєвіші для нас моменти. При цьому необхідно пам'ятати, що в реальному функціонуванні конкретної мови всі три типи факторів взаємодіють один з одним і доволі часто їх не вдається представити в «чистому вигляді». Так, будь-яке запозичення лише умовно можна віднести до лінгвістичних факторів, оскільки воно реалізується не як результат взаємодії лексичних систем, як уже зазначалося, а як наслідок контактів носіїв цих систем, які потрапляють у певну соціолінгвістичну ситуацію в певному географічному, історичному та культурному середовищі.

Розглянемо також співвідношення «система (С) : норма (Н) : говір (Г)», яке особливо цікаво, на нашу думку, реалізується на прикладі хорватської мови. З погляду системи, ця мова генеалогічно складається з трьох діалектів: штокавського, кайкавського і чакавського. Їх, за концепцією Ф. де Соссюра, відносимо до складової частини «говір». Схематично це можна зобразити так: хорватська мова > Д1 / Д2 / Д3. Але штокавський, кайкавський та чакавський діалекти — це водночас три різні системи, що наочно демонструють їхні морфологія та синтаксис. Речення «*Toga ja nisan mogao vidjeti u njihovim kućama*»; «*Toga ja nisan mogal videt va njihovih kućah*»; «*Tega ja v njihovih hižah videti nisem mogel*» належать до різних систем. Чакавське «*Toga ja nisan mogal videt va njihovih kućah*» є навіть ближчим до російського відповідника: «*Этого я не мог видеть в их домах*», ніж до штокавського, а кайкавське «*Tega ja v njihovih hižah videti nisem mogel*» — ближче до словенського «*Nistega ja nisem mogel videti v njihovi hižah*», ніж до штокавського.

На рівні морфології інтернаціоналізми *pakt, takt, akt i fakt* у штокавську та чакавську мовні системи інтегруються як *pakat, takat, fakat, akat*, а в кайкавську — як *paket, taket, aket, faket* (згідно з правилом, у даних системах у групі приголосних *kt* повинно з'являтися випадне *a* як ознака штокавської та чакавської систем або випадне *e* як ознака кайкавської системи (пор. шток. та чак. *pokat i kajak. poket*). Називний відмінок множини цих слів у штокавській системі буде *paktovi* чи *pakti*, *taktovi* чи *takti*, *aktovi* чи *akti*, *faktovi* чи *fakti*, у чакав-

²³ Barić E. i dr. *Futur II* // Gramatika hrvatskoga književnoga jezika. — Zagreb, 1990. — S. 149.

²⁴ Brozović D. *Op. cit.* — S. 133.

прслуче, ормарче,

майбутнього часу
иду, згідно з нор-
у²³: Ako dopustiš
форми II майбут-
дозволио једном,

діацію стандартів,
не, яке характери-
рвата, босняка чи
же бути, наприк-
h найчастотніше,
майже послідовна
бсько-хорватсько-
жалися відступом
а).

мих держав на те-
ежних форм сус-
ій до становлення

ичного, соціолінг-
нас моменти. При
і конкретної мови
сто їх не вдається
ише умовно мож-
ться не як резуль-
ідок контактів но-
туацію в певному

Н) : говір (Г)», яке
рватської мови. З
діалектів: штокав-
ссюра, відносимо
ти так: хорватська
кий діалекти — це
фологія та синтак-
а); «Toga ja nisam
isem mogel) нале-
a njihovih kućah» е
ог видеть в их до-
hižah videti nisem
leti v njihovi hižah»,

kt у штокавську та
t, akat, а в кайкав-
х системах у групі
окавської та чакав-
(пор. шток. та чак.
штокавській систе-
ві чи fakti, у чакав-

Zagreb, 1990.— S. 149.

частво, 2002, № 2–3

ській і кайкавській — rakti, takti, akti, fakti. Родовий відмінок множини іменни-
ка rakat у штокавській системі передаватиметься як rakata, rakta, raktova, rakti
чи raktiju, у чакавській — rakat, у кайкавській — raktov. Подібний вигляд ма-
тиме і родовий відмінок інших трьох іменників. У штокавській мовній системі
існує кілька можливостей утворення родового множини, оскільки таке утво-
рення в цій системі підпорядковується п'яти правилам: 1) закінчення a без
морфеми ov і з випадним a; 2) a без морфеми ov і без випадного a; 3) a з мор-
фемою o і без випадного a; 4) i без морфеми ov і без випадного a; 5) iju без
морфеми ov і без випадного a. Це наочно демонструє родовий відмінок множи-
ни іменника pokat: pokata, pokta, pokti, poktiju. Відсутня лише форма poktova,
бо іменник pokat утворює множину без множинної морфеми ov. Власне родо-
вий відмінок множини іменників чоловічого роду з нульовою морфемою, на
нашу думку, найбільш наочно демонструє те, що штокавиця, кайкавиця та ча-
кавиця є різними мовними системами.

Таким чином, хорватські діалекти не вписуються у наведену у схемі соссю-
рівській системі мови. У чакавському чи кайкавському існують мовні явища,
властиві лише одному діалектові, і їх не можна вважати приналежністю хорват-
ської мови як системи. Але деякі елементи цих діалектів можуть стати складо-
вою частиною стандарту²⁵ (наприклад, конструкції za + неозначена форма
дієслова: za pogledati у функції непрямого додатка, запозичені хорватським
стандартом з чакавського діалекту²⁶).

Окремо існує хорватський стандарт та хорватські діалекти, які фактично є трьо-
ма різними мовними системами. З XVI ст. існувала чакавська літературна мова, з
XVII ст. — кайкавська, терміна «штокавська літературна мова» не було, однак тво-
рилася хорватська література на штокавському діалекті, а в XIX ст. власне на што-
кавській основі розвинулася загальнолітературна мова хорватів. У розглянутій по-
передньо дихотомії М (мова-система) — С (мова-стандарт) усі хорватські діалекти
також становлять мови-системи, кожна з яких може мати власний стандарт. І те, що
національна літературна мова хорватів ґрунтується лише на штокавській системі, а
загальнолітературних мов у цього народу на кайкавській чи чакавській основі не-
має, зумовлене лише екстралінгвістичними (політичними) факторами.

Хорватський стандарт не пов'язаний з усіма діалектами, якими розмовляють
хорвати, і це вирізняє його з-поміж сербського, чорногорського та боснійсько-
го²⁷. У кожного з хорватських діалектів своє минуле, і воно не було для них
спільним. Стандарт визначається синхронічно, і це зовсім не означає, що мова не
має минулого — її система формується протягом тривалого періоду часу.

Такий погляд на відношення однієї мови-системи та іншої мови-системи і на
відношення однієї мови-стандарту та іншої мови-стандарту не допускає змішу-
вання закономірностей лінгвістичних (мови-системи) та соціолінгвістичних
(мови-стандарту). Через це і стандартне (нормативне), і нестандартне (ненорма-
тивне) перебуває в межах кожного із співвідношень «мова-система» та «мо-
ва-стандарт» (чакавські та кайкавські співвідношення між мовою-системою та
мовою-стандартом потенційні і не набули такої форми, як співвідношення «што-
кавська мова-система» та «штокавська мова-стандарт»). Тому з методологічно-
го погляду було б неправильним кваліфікувати діалектизми в межах штокавсь-
кого стандарту як елементи чакавського та кайкавського діалектів. Діалектизми
як ненормативні явища в межах штокавського стандарту можна досліджувати

²⁵ Лексиці хорватського стандарту властиві чакавізми та кайкавізми.

²⁶ Зараз їх визнано нормативними (Barić E. i dr. Prijedlozi // Barić E. i dr. Hrvatski jezični savjetnik.— Zagreb, 1999.— S. 196).

²⁷ У плані діахронії всі її діалекти сягають IV ст. і входять у мову як корпус: старо-
штокавський (праштокавський), старокайкавський (пракайкавський), старочакавський (пра-
чакавський).

лише виходячи з елементів штокавської системи. Отже, діалектизмами для цього стандарту є тільки штокавізми²⁸.

Визнавши характерними рисами штокавських говорів рефлексі давнього «ятя», отримуємо декілька варіантів: ієкавський, екавський, екавський та ікавський: *riieka* (на письмі *rijeaka*), *rieka* (на письмі *rijeaka*), *reka*, *rika*, а також той говір, де *tij* (пов'язані з рефлексом «ятя») переходить у *ć*, *dij* — у *đ*, *zij* — у *ž*, *sij* — у *š* (*ćerati* — *tjerati*, *đevojka* — *djevojka* — *ženica* — *zjenica*, *šenica* — *sjenica*). Звідси постає питання, яким є співвідношення штокавського діалекту та, наприклад, хорватського стандарту. Штокавський діалект — основа хорватського стандарту. Але це не зовсім точно, бо не весь штокавський діалект є основою хорватського стандарту, а лише одним з його говорів. Отже, штокавська система, в свою чергу, також розділяється на говори: штокавська система > Г1 / Г2 / Г3 / Г4, кожний з яких може стати основою окремого стандарту. Основою сербської мови, скажімо, є Г1, хорватської — Г2, боснійської — Г3, чорногорської — Г4. Це — різні чотири органічні говори, що наочно представлено на рис. 2.

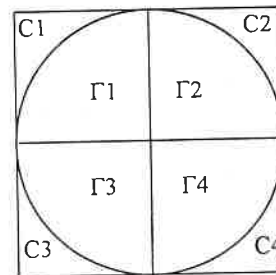

Рис. 2

Отже, одній мовній системі може належати декілька мовних стандартів. Різні національні та суспільно-політичні спільноти мають можливість та право в межах тієї самої системи сформувавши різні мовні стандарти. Цей факт ніскільки не суперечить співвідношенню «мовна система — говір» як реалізація системи. Кожний з наведених мовних стандартів — хорватський, сербський, боснійський та чорногорський — отримує всі умови та можливості для існування як окремих.

У правописах та граматиках спостерігається значний різнобій у даних мов-стандартів у межах штокавської системи: те, що для однієї мови є ненормативним, для іншої — трактується як нормативне або те, що для однієї мови є діалектним чи архаїчним, для іншої — недіалектним чи активно вживаним. Наприклад, для хорватського стандарту *ćerati*, *đevojka*, *ženica*, *šenica* — діалектні, а для чорногорського стандарту — недіалектні, а слова типу *dobrijeh* та *dobrijem* у хорватському стандарті — архаїзми, у чорногорському властиві сучасному стандарту тощо.

Слід ще раз підкреслити, що наявні в штокавській мові-системі елементи та її загальна правильність зумовлені відсутністю впливу на неї культури, політики, національно-мовної ідентичності народів, носіїв мови. Однак у чотирьох її мовах-стандартах наведені аспекти відрізняються від початкового моменту появи даних стандартів. Це пояснюється тим, що розвиток різних мовних стандартів спричиняють власне різна культура, віра, ментальність тощо, а також різні впливи. Тому коли йдеться про основу мовного стандарту та про назву мови — це фактори соціолінгвістичні. І в даному випадку те, що серб розуміє хорвата, босняк — чорногорця і т. д., що їхні мови подібні й зрозумілі, стає неістотним. Наголосимо також, що органічні говори²⁹ в основі мови-системи однакові для сербів, хорватів, босняків та чорногорців, тобто всіх чотирьох народів, а конкретний літературно-мовний стандарт і його назва стають різними стандартними мовами націй, у чому основну роль відіграють фактори політичні.

Що ж до штокавських мов-стандартів, то для них важливим є питання мовних контактів між ними в минулому і на сучасному етапі розвитку. Нині вони ще не повністю досліджені, диференційовані, бо, наприклад, боснійська та чорно-

²⁸ Silić J. Hrvatski jezik kao sustav i kao standard.— S. 235.

²⁹ Брозович Д. Славянские стандартные языки и сравнительный метод // Вопр. языкознания.— 1967.— № 1.— С. 4.

горська як стандарти ще й самі остаточно не описані і перебувають на стадії формування норм. У плані лексики, наприклад, чорногорська часто використовує і хорватський, і сербський стандарти. Там рівноправно виступають, скажімо, варіанти *sol* і *so*. А відмінність між *kritikovati* і *kritizirati* можна вважати релевантною соціолінгвістичною відмінністю, оскільки штокавській системі притаманні й один і другий суфікс для творення дієслів.

Процеси, характерні для мов колишнього сербсько-хорватського ареалу і пов'язані з утвердженням нових стандартів, властиві й іншим слов'янським мовам, наприклад болгарській та македонській. У світі зараз на стадії формування перебувають і такі мови, у яких відчують нагальну потребу для комунікації її носії, наприклад карибська англійська³⁰. Отже, поява сербського, хорватського, боснійського та чорногорського стандартів цілком закономірна: мови повинні відповідати передусім тим функціям, які вони мають виконувати.

(Львів)

VASYLIEVA L. P.

ON THE CORRELATION OF LANGUAGE AS A SYSTEM AND LANGUAGE AS A STANDARD

Language as a system is subject to linguistic, and language as a standard — to socio-linguistic laws. This dichotomy presents Shtokavian system respectively as a possibility for the realization in four standards: Serb, Croatian, Bosnian and Montenegrin. The differences between them can be found on all language levels and relevant to the peculiarities in culture, mentality and thus are conditioned by socio-linguistic factors.

Keywords: language-system, language-standard, Shtokavian languages, socio-linguistic laws, culture, mentality.

гизмами для цьо-

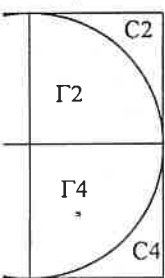

Рис. 2

гема, в свою чер- /Г3 /Г4, кожний бської мови, ска- —Г4. Це — різні

стандартів. Різні ть та право в ме- факт ніскільки не алізація системи. кий, боснійський ання як окремих. бій у даних мов- ви є ненорматив- цієї мови є діалек- иваним. Наприк- — діалектні, а для jeh та dobrijem у стиві сучасному

емі елементи та її льтури, політики, у чотирьох її мо- о моменту появи овних стандартів також різні впли- назву мови — це /міє хорвата, бос- неістотним. Наго- накові для сербів, ців, а конкретний дартними мовами

м є питання мов- гку. Нині вони ще нійська та чорно-

етод // Вопр. языко-

ство, 2002, № 2-3

³⁰ Ідеться про так звані «піджини» (Мечковская Н. Б. Языки межэтнического общения: лингва франка, койне, пиджини // Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. — М., 1996. — С. 110-111.